

ВОЛИНЬСЬКА ГУБЕРНІЯ У БІЖЕНСЬКИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано фактори, які під час Першої світової війни привели до значного переміщення осіб різних національностей (переважно православного та іудейського віросповідань) вглиб російської держави. Адже в 1915 – 1916 роках саме Україна як частина Російської та Австро-Угорської імперій пережила масштабний потік біженців із заходу на схід. Військові дії змусили сотні тисяч людей покинути свої домівки та переселитися на територію центральних і східних губерній імперії.

Зокрема, під час наступу російської армії в Галичині у 1915 році багато українців були змушені евакуюватися вглиб імперії. Визначено пріоритетні евакуаційні шляхи через територію Волинської губернії, діяльність російських державних чиновників і представників місцевих органів влади щодо облаштування та опіки біженців, згадано про транспортування, розміщення та облік біженців, діяльність допомогих організацій.

Біженська криза, пережита не лише угікачами, але й жителями Волинської губернії, через яку пролягали евакуаційні маршрути, стала справжньою гуманітарною катастрофою для біженців і місцевих жителів. Евакуйовані часто втрачали зв'язок із родинами та близькими, що ще більше ускладнювало їхнє становище. Частина біженців з Галичини осідала на теренах Західної Волині, де заселялася в колишні садиби німецьких колоністів. Виселенців з Волинської губернії часто переселяли в межі Саратовської, Воронежської та інших губерній.

Ключові слова: біженці, біженський рух, Перша світова війна, бойові дії, цивільне населення, окупація, Волинська губернія, Волинь.

Постановка проблеми та її актуальність. Перша світова війна стала першим серйозним випробуванням для народів Європи в ХХ столітті. Вона уособлювала не лише військове протистояння двох ворожих мілітарних блоків, але й продемонструвала антисоціальну політику країн – учасниць цієї війни. Одним із її проявів став рух біженців (біженство), а одним із місць цих міграційних процесів – територія Волинської губернії, яка впродовж усієї війни залишалася прифронтовою.

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О. Й., 2024.

Насамперед, необхідно визначити суть поняття «біженець». На нашу думку, це особа, яка з незалежних від неї причин змушена була покинути країну та певну територію через бойові дії чи інші події, які загрожували її безпеці чи життю, або членам її родини. У більш розширеній інтерпретації – це особа, яка покинула постійне місце проживання та стала жертвою нацистського чи його подібних режимів (Павленко, 2005:271).

На другому році Першої світової війни проблема біженців стала державною проблемою. У Законі «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 року біженцями визнавалися ті особи, що залишили місцевості, яким загрожував ворог, або вже ним захоплені, або виселені згідно з розпорядженням військових чи цивільних властей з району військових дій, а також вихідці з ворожих росії держав за винятком іноземних підданих німецької і угорської національностей (Білоус, 2010:23). Цим документом передбачено виділення на задоволення необхідних потреб біженців з державного казначейства в розпорядження міністерства внутрішніх справ 25 млн рублів у поточному році.

У 1915 році біженський рух охопив західноукраїнські землі, головні логістичні маршрути пролягали територією Волинської губернії. Окрім найбільшого потоку біженців зі Східної Галичини через Волинь вглиб імперії рухалися втікачі з Холмщини і прилеглих до неї територій Царства Польського. А ще біженці та виселенці з волинських повітів. Усе це потребує детального вивчення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз дослідницьких розробок обраної проблематики, а саме місця Волинської губернії в біженських процесах Першої світової війни дозволяє обумовити наукову доцільність вивчення цього питання в наукових розвідках. У попередні роки дослідниками створено певну історіографічну базу для висвітлення основних аспектів біженського руху під час Великої війни. Однак роль і місце у цих перипетіях Волинської губернії потребують додаткового вивчення. Серед праць попередніх дослідників виділимо роботи: *І. Барана* (проблеми біженців із Галичини, шлях яких вглиб імперії пролягав через Волинь) (2009), *Л. Жванко* (різноманітні аспекти біженства в період Першої світової війни на театрі бойових дій Східного фронту: правове регулювання, соціальний захист, політика органів влади тощо) (2008, 2012, 2014), *І. Кучери* (особливості біженського руху зі Східної Галичини в 1914–1916 роках) (2004), *Т. Лазанської* (загальні тенденції біженства

в українських губерніях Російської імперії) (2014), *А. Примаки-Онїшк* (біженський рух з території Холмщини та прилеглих територій з широким використанням спогадів очевидців цих процесів) (2019) тощо.

Мета та завдання дослідження. З огляду на те, що проблема біженців під час Першої світової війни висвітлювалася у вітчизняній науковій літературі доволі предметно, дослідженню піддається її частина – події, пов'язані зі східним театром бойових дій у 1915 році, проаналізовано буде місце Волинської губернії у біженському русі цього періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навесні 1915 року ситуація на Східному фронті почала змінюватися на користь Центральних держав, у результаті чого Російська імперія втратила Східну Галичину та частину Західної Волині. У травні-червні російські армії виявилися не готовими до прориву їхньої оборони австро-угорськими та німецькими військами в районі Горлице – Тарнов. Росіяни змушені були відступити і зайняти оборону по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач.

Російські війська, відкочуючись на схід, забирали з собою цивільне населення (насамперед адміністративно виселені – державні чиновники, вчителі, лікарі, юристи та їхні родини), руйнували панські маєтки, двори, палили села. Усе, що неможливо було вивезти, наказувалося знищити або привести в непридатний стан (*ЦДАЛ, ф. 645т, оп. 1, спр. 28, арк. 2*).

Значна частина місцевих жителів добровільно залишала своє майно та рухалася за російськими підрозділами. Фактично кожен із них «у нових для себе обставинах виробляв власні стратегії виживання і щодо якого вироблялися стратегії поведінки мешканцями неприфронтових теренів» (*Gatrell, 1999:5*).

Пріоритетним засобом біженства навесні-влітку 1915 року став гужовий транспорт. Біженські валки, які рухалися власними кіньми з особистими речами та господарським реманентом, швидко досягли території Волинської губернії. Залізничний транспорт для евакуації біженців з Галичини навесні-влітку 1915 року також використовувався. Ним користувалася й російська армія для здійснення логістичних перевезень, що нерідко спричиняло транспортний колапс. Про масштаби виселення свідчить той факт, що вся дорога від Радзивілова до Дубно була зайнята поїздами з галицькими біженцями (*Осечинський, 1954:119*).

Разом із російськими військами відступали родини тих, хто перейшов з уніатства у православ'я і боявся помсти австро-угорських властей (Баран, 2009:72). Архівні дані повідомляють про евакуацію з Галичини сімдесяти православних священників (ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 1197, арк. 1). Споглядаючи на виїздами священників, частина їхніх парафіян і собі вибиралася на схід, переходила колишній австро-російський кордон і потрапляла на територію Волинської губернії. Вже на початку травня 1915 року перші біженці з Галичини з'явилися в Києві, звідки їх було скеровано в Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Черкаси під опіку місцевих земств.

Загалом українська дослідниця Ірина Кучера виокремлює кілька причин біженства: «По-перше, населення Східної Галичини намагалося відійти якомога далі від театру військових дій, рятуючись від постійних обстрілів. По-друге, значна його частина покидала місця свого постійного проживання, остереігаючись розправ з боку австрійців за зв'язки з росіянами. В основному це стосувалося селян з новоутворених православних парафій. По-третє, не останню роль у збільшенні чисельності біженців відіграла агітація російських цивільних, церковних, а згодом і військових властей. По-четверте, основна маса біженців була зумовлена розпорядженнями вищого військового командування російської армії» (Кучера, 2004:43).

Серед причин спонтанного біженства навесні-влітку 1915 року можемо розглядати й відсутність плану відступу командування імператорської армії з Галичини. Відома дослідниця біженського руху періоду Першої світової війни Любов Жванко переконана, що «переможна доктрина ведення війни та бюрократія чиновництва не дозволили вже з першими партіями біженців (не можна відкидати і валки добровільних біженців, підігрітих міфом про кровожерливість «германців») розгорнути для них вчасну державну підтримку» (Жванко, 2008.І:386).

Схожою, але не тотожною, була ситуація з біженцями на Холмщині та прилеглих до неї польських губерніях. Православне духовенство, перш ніж виїхати вглиб імперії, переконували парафіян в необхідності такого кроку, залякуючи селян наближенням ворога та його жорстокістю. Католицьке духовенство, прив'язане до польськості, такої агітації не здійснювало. Церква, зрештою, «як для католиків, так і для православних була тоді найбільшим авторитетом і її думка мала величезне значення» (Примака-Онішк, 2019:87).

У червні-липні 1915 року відбулася евакуація державної та церковної адміністрації з території Царства Польського. До неї входили губернаторські, окружні та частково муніципальні установи, а також парафіяльне духовенство та монашество, фінансові установи, заводи, залізнична інфраструктура, школи та видавничі центри (*Dmitruk, 2018*). Більшість біженців з цих теренів транспортувалися через землі теперішньої Білорусі, а незначна кількість – через українські губернії, в тому числі й через Волинську. Так біженці з району Любліна, Бялої Підляски та Хелма пересувалися власним ходом до Бреста, Пінська, Ковеля, Луцька, Кременця.

Ще 18 квітня 1915 року розпорядженням командувача Південно-Західним фронтом опіка і піклування з утримання біженців покладалися на подільського і волинського губернаторів, яким для цього виділявся кредит у розмірі 100 тисяч рублів (*ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 546, арк. 35*). Звісно, що виділених коштів не вистачало навіть на поточні витрати, не говорячи вже про комплексну організацію евакуаційних робіт.

Одночасно в повітові центри Волинської губернії надходять розпорядження про підготовку до евакуації державних установ та органів місцевої влади. Робляться спроби провести цю підготовку організовано. Так 18 квітня 1915 року волинський губернатор надіслав телеграму міському старості м. Дубно, в якій зазначав, що на випадок відходу російських військ і евакуації міських органів у ньому мають залишитися особи для управління а ведення господарства міста (*ДАРО, ф. 359, оп. 1, спр. 13, арк. 256*). Подальший хід подій покаже, що більшість евакуаційних заходів була проведена поспіхом та неефективно.

Про тогочасну ситуацію у галицько-волинському прикордонні дізнаємося з повідомлення штабу 8-ї російської армії. Зазначається, що «пересуваючись, вони знищують трави на своєму шляху, ліси, які рубають на дрова... Становище біженців безпомічне, якщо врахувати, що багато з них не розуміють, куди ідуть і за чим. Паніка і страх оволоділи людьми» (*ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 221, арк. 42 зв*). Польська дослідниця Анета Примака-Онішк, проаналізувавши значний масив спогадів біженців та їхніх рідних, записала: «біженці, як сарана. Пасуть свою худобу на траві і збіжжі, витягають снопи й сіно з копиць. Викопають картоплю. Спилюють дерева в лісі, а коли ліс далеко, то на вогнище ламають придорожні паркани» (*Примака-Онішк, 2019:122*).

На початку літа 1915 року потік біженців у Волинській губернії значно зріс. До великої кількості біженців додалися ще виселенці. Ця категорія з'явилася після наказу головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала від артилерії Ніколая Іванова (2 червня 1915 року) про вивезення всього здорового чоловічого населення у віці від 18 до 50 років (крім євреїв) у межі Російської імперії (Баран, 2009:73).

Вже 20 червня наказом Ставки Верховного головнокомандувача корегувалася політика щодо виселення населення, обов'язкова евакуація стосувалася «усіх чоловіків у віці від 17 до 45 років (із них мали формуватися робітничі загони за межами 100-верстної смуги)» з Луцького, Дубненського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії, Проскурівського та Кам'янець-Подільського повітів Подільської губернії (Жванко, 2012:33). Серед місцевого населення побутувала думка, що «якщо ті залишаться, то поповнять лави ворога, а їхнє жниво годуватиме чужі війська» (Примака-Онішк, 2019:48).

Біженські шляхи з Галичини на Волинь пролягали визначеними маршрутами: з Лобачева, Яворова та Мостиська через Раву-Руську та Сокаль до Володимир-Волинської округи; з Городка, Комарна, Жидачева та Львова через Камінку Струмилову та Радехів до округи Луцька; з Бобрки і Перемишлян через Куровці, Красне та Броди до Кременецької округи (ЦПАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5127, арк. 1 – 4).

У літні місяці на території Волинської губернії перебувало до 40 тис. біженців (Кучера, 2004:45), які очікували переламу у війні та повернення до місць постійного проживання. Згодом стане очевидним, що розміщення біженців у прифронтовій зоні стало помилкою російського військового командування. Адже з просуванням лінії фронту на схід їх доводилося евакуювати все далі у тил. Очевидець тих подій А. Влодарчик згадував, що на «Луцькім тракті підводи біженців і військові обози безперервно їхали в різні сторони» (Влодарчик, 1967:55). Там біженці нерідко потрапляли під шквальний артилерійський вогонь як російських, так і австрійських військ.

Луцькому виконавцю з військових справ 4 червня 1915 року було надіслано телеграму, в якій зазначалося, що з Горохова до Луцька прямують 376 селянських сімей з майном на підводах. Вони були виселені з Городецького повіту Галичини в Луцький повіт за циркулярним розпорядженням від 27 травня 1915 року генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського (ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 49).

Біженцям із Галичини відповідно до розпорядження Верховного головнокомандувача дозволялося залишатися в межах Київського військового округу (під час Першої світової війни до його складу входили території Волинської губернії), де вони мали право влаштовуватися на сільськогосподарські роботи та займатися ремісництвом (*Бетлій, 2016:53*).

Спочатку переселенців розміщували в районі Луцька, Володимира-Волинського, Дубно (*ЦДІАК, ф. 278, оп. 1, спр. 751, арк. 21*), згодом у таборах під Рівним та Житомиром. Здебільшого біженці з Галичини, які проходили через Волинську губернію, мусли самостійно дбати про свій захист та опікуватися один одним (*Дем'янюк, 2010:29*), позаяк у ту пору місцеві органи влади мали інший клопіт, а допомогіві організації, благодійні спілки та етнічні комітети ще не почали працювати в цьому напрямку.

Значні пересильні табори для біженців влітку 1915 року діяли в районі Новограда-Волинського, Коростеня, Житомира, Шустова. Біженці з західних волинських повітів концентрувалися поблизу Івачкова, Гулчі. Тут панувала антисанітарія, голод, крадіжки, мародерство. Звичною була поява поблизу біженських таборів 3 – 5 щоденних могил.

Нерідко біженці з Галичини залишалися в німецьких колоніях на території Волинської губернії, які були не пограбовані та стояли пустою. Звідси ще на початку червня 1915 року відповідно до наказу головнокомандувача Південно-Західним фронтом було взято в заручники особливо впливових німців «аж до вчителів і пасторів із розрахунку на ваш розгляд, але в загальному не більше одного на 1000» (*ДАКО, ф. 2031, оп. 2, спр. 406, арк. 87*). Окрім цього, німцям-колоністам наказували залишити собі продовольство до нового врожаю, а решту реквізувати. На початку липня головний начальник постачання армії Південно-Західного фронту генерал від інфантерії Алексей Маврін, а напрямки депортації німецьких колоністів із території Волинської губернії – Нижньогородська, Ярославська, Тульська та Орловська губернії (*Бетлій, 2016:53*).

За задумом волинської губернської влади, галичан передбачалося розмістити по цих колоніях, щоб вони зібрали врожай з полів та частину його передали на потреби російської армії. «Розташувались в поселеннях німецьких колоній, біженці-галичани зобов'язувалися збирати врожай на колоністських землях та наглядати за рештками домашнього майна. Вони підлягали примусовій окопній, дорожній роботам, іншим казенним і земським повинностям нарівні з корінним населенням» (*Кучера, 2004:45*).

Начальникам місцевої поліції в межах Київського військового округу наказували простежити, щоб всі «австрійські біженці» прибували до відповідних комісій для реєстрації і щоб поліція складала списки з усіма вихідними даними про біженців та видавала довідки з дозволом на проживання (ДАКО, ф. 2031, оп. 2, спр. 406, арк. 160).

У червні 1915 року евакуація працівників суду Володимир-Волинського з'їзду мирових суддів та членів їхніх сімей здійснювалася в основному у Київ та Житомир. Окремі сім'ї виїжджали в Саратов, Таганрог, Лубни (ДАВО, ф. 347, оп. 1, спр. 11, арк. 4 – 6). Ця та подібні евакуації стикалися зі значними логістичними проблемами під час руху за визначеним маршрутом. Інколи вже на марші змінювалися кінцеві точки евакуації, що створювало додаткові незручності.

У липні місцеві органи управління отримали циркулярне розпорядження про негайну евакуацію жителів населених пунктів заходу Волинської губернії з тридцятиверстної смуги по лінії Локачі – Свинюхи – Горохів (ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 74, арк. 2). У першу чергу підлягали вивезенню документи та працівники урядових установ, органів місцевого самоврядування, інші посадові особи та члени їхніх сімей. Нерідко складалася така ситуація, що ешелони з евакуйованими паралізували рух ешелонам, що йшли на захід з поповненням, озброєнням та амуніцією для російських армій Південно-Західного фронту.

Найбільше перевантаження залізничних шляхів у липні-серпні 1915 року відмічалось у напрямках на Холм, Луцьк, Ковель. У повідомленні штабу 8-ї армії зазначалося, що на всіх дорогах до державного кордону безперервно рухаються тисячі возів з біженцями, які утруднюють пересування військових обозів. Багато з них просили допомоги – видати хліба та їжі (ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 546, арк. 40-41).

Скупчення військових, біженців та примусово вивезених з Галичини різко загострили потребу в товарах першої необхідності та продуктах харчування. Почастішали випадки спекуляції та мародерства, що, у свою чергу, посилювало соціальну напругу в регіоні. До створення дисбалансу чоловічого і жіночого населення Волині привезли мобілізаційні заходи російського командування, яке на початковому етапі Першої світової війни джерелом поповнення особового складу армії та її тилового забезпечення обрала найближчі до фронту території (Дем'янюк, 2011:56).

Негативно впливали біженці й на чисельність прифронтових міст. Евакуація, добровільне біженство, виселення населення як російською, так і австро-угорською владою, мобілізація, складні соціально-економічні умови та військові дії, які неодноразово точилися поблизу міст (*Shvab, 2020:79*), зумовлювали різке зменшення чисельності населення міст прифронтової зони.

Насичення біженцями прифронтових територій різко погіршило тут загальний епідеміологічний стан. Голова Волинської губерньської земської управи зазначав, що галицькі біженці занесли холеру в Луцький і Володимир-Волинський повіти, звідки вона перекинулася на Дубнівський, Ковельський, Рівненський, Новоград-Волинський повіти (*Лазанська, 2014:482*).

28 серпня 1915 року при комітеті Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу для допомоги біженцям створили відділ допомоги населенню, постраждалому від війни. Серед функцій відділу – допомога у перевезенні біженців, організація роботи пунктів харчування на шляхах їхнього пересування, пошук дітей-сиріт, які втратили батьків, організація притулків для дітей, опіка хворими. Також представники відділу допомоги населенню, постраждалому від війни, формували партії біженців за віком і статтю, організовували харчування в дорозі і на місцях поселення, супроводжували під час транспортування.

Крім того, на території Волинської губернії діяв південно-західний обласний комітет, який об'єднав діяльність губерньських комітетів Правобережної України. Формально не підпорядковуючись Всеросійському земському союзу, комітет позиціонував себе та свою діяльність як структурного підрозділу цієї організації (*Сулига, 2001:235*).

24 липня 1915 року Рада міністрів Російської імперії затвердила «Наказ головноповаженим по облаштуванню біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів», що слід розглядати як спробу систематизації біженського руху. Головноповаженим по влаштуванню біженців у зоні дії Південно-Західного фронту був призначений князь Ніколай Урусов. Він мав опікуватися біженцями до моменту переходу останніх у підпорядкування місцевої влади. Серед інших повноважень: визначення порядку виселення біженців (напрямки, способи руху, забезпечення продуктами харчування), медична та ветеринарна допомога, реалізація на потреби армії коней, худоби, фуражу, збіжжя біженців (*Жванко, 2008, II:238*).

Влітку 1915 року до опіки й допомоги біженцям долучився комітет її імператорської величності великої княжни Татяни Ніколаєвни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, створений у вересні 1914 року, який здійснював свою діяльність на підставі «Положення про Татянівський комітет». Серед напрямків його роботи зазначимо: надання разової матеріальної допомоги, перевезення до місця постійного проживання, пошук роботи і працевлаштування працездатних біженців, влаштування в притулки та інші благодійні установи непрацездатних осіб.

Влітку 1915 року територія Західної Волині остаточно увійшла до театру бойових дій. Австро-угорські війська поступово почали завойовувати населені пункти Волинської губернії силами 1-ї армії з липня та 2-ї армії з серпня 1915 року. Це спричинило відступ та передислокацію російських військ, а також додаткові, як мобілізаційні, так і до евакуаційні заходи. За кілька днів австро-угорським військам вдалося вийти на лінію Турійськ – Володимир-Волинський. З'явилася загроза захоплення австрійцями Луцька, оскільки місто перебувало в зоні найменшої концентрації російських військ.

Місцеве населення, яке не евакуювалося на схід, почало ще більше залучатися до будівництва фортифікаційних споруд, риття ровів, натягування колючого дроту, облаштування оборонних рубежів. Нерідко на допоміжні роботи залучалися біженці з Галичини. У прифронтових волостях все суспільне життя було підпорядковане підготовці до боротьби з австро-німецькими військами.

У серпні-вересні 1915 року російське командування, щоб не допустити оточення своїх військ, яке неминуче би настало після відходу їх з Перемишля та Львова, прийняло рішення про загальний відступ по усьому фронту. Поспіхом почали евакуюватися найважливіші державні установи, місцеві органи влади. 16 серпня Луцька міська управа евакуювалася в Житомир, поспіхом, без плану евакуації. Були вивезені кріпосні документи та плани міських земель, поточні справи з 1912 року, книги про народження та смерть, одруження і розлучення, інші менш важливі документи (*ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 125 зв.*). Працівників земських установ було звільнено зі служби через військові обставини з 15 серпня 1915 року (*ДАВО, ф. 85, оп. 1, спр. 6, арк. 110*).

Загалом до середини осені 1915 року були евакуйовані шість повітів Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Острозький та Рівненський. Готувались до евакуації Новоград-Волинський, Житомирський, Кременецький повіти та м. Житомир. З Галичини близько 40 тис. біженців оселилося в межах Волинської губернії зі сподіваннями про швидке повернення до своїх домівок. Динаміка біженських процесів у 1915 році свідчить про зростання кількості біженців. Так у межах Волинської губернії в грудні поточного року їх перебувало 77 926 осіб, у червні 1916 року – 91 044 особи (*Жванко, 2008, II:235*).

Загалом Волинська губернія стала найбільшим ареалом відтоку біженців. З її території в різні тилові губернії імперії виїхало 204 306 осіб (*Лазанська, 2014:491*). Серед найбільш знелюднених повітів губернії – Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Дубнівський (майже 76 % від загального числа біженців-волинян) (*ЦДІАК, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 102*).

У звіті евакуаційної комісії зазначено, що всі промислові підприємства вивезені з Дубенського, Кременецького, Новоград-Волинського, Рівненського, Староконстантинівського, Луцького, Острозького та Заславського повітів. Лише у Новоград-Волинському повіті через евакуацію не працювало дванадцять фабрик і заводів (*ЦДІАК, ф. 1262, оп. 1, спр. 217, арк. 66*).

У межах східних повітів Волинської губернії та Київській губернії було створено близько 100 стаціонарних пунктів харчування з пропускнуою можливістю 100 – 120 тис. чоловік щоденно. Харчували як гарячою їжею, так і забезпечували сухим пайком на кілька днів.

У листопаді 1915 року голова Волинської губернської земської управи Б. Леявський звітував, що на Волині осіло 100 тис. біженців, які потребували допомоги (*Лазанська, 2014:494*). Ця цифра значно перевищувала можливості місцевих органів влади повітів щодо забезпечення потреб біженців. Тому лише в районі губернського Житомира восени було зареєстровано 400 випадків сипного і 213 випадків черевного тифу.

У зв'язку з тим, що в губернському місті Волині зосередилася значна частина інтелігенції та заможних осіб, повстала проблема надання їм відповідного житла. У доповіді голови Волинської губернської земельної управи зазначалося, що наплив у Житомир галицької інтелігенції поставив перед місцевою владою ще одну проблему – відсутність дешевих готелів та закладів харчування.

Восени 1915 року біженці, які перебували в таборах на території Волинської губернії по кілька тижнів, намагалися збути за безцінь власний реманент, худобу, гужовий транспорт. Одним із найбільших таких біженських ринків був базар в Острозі. Біженці, розпродавши свої майно, могли швидше вирішити проблему залізничного транспортування їхніх сімей вглиб імперії.

Наприкінці літа – на початку осені 1915 року у волинських містах поступово почала насаджуватися окупаційна адміністрація, яка у переважній більшості складалася з поляків. Не додавав оптимізму й стан православ'я, поширеного на Волині. Аналізуючи його, історик та громадський діяч Іван Крип'якевич вказував, що православна церква здеморалізована російським правлінням і не представляє в теперішньому стані сильної опори для українства (*ЦДДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 4, арк. 34*).

Реевакуація та повернення біженців на територію Галичини та Волині, які в основному припали на 1918 рік, були насичені труднощами та негативними фактами. Спочатку Українська Народна Республіка не лише визнала себе відповідальною за долю тисяч біженців, але й намагалася повернути їх якнайшвидше до своїх домівок, а згодом Гетьманат «Українська Держава» засвідчив бажання якомога скоріше вирішити проблеми перебування сотень тисяч біженців в Україні (*Жванко, 2014:519, 522*). Однак ця проблема – це тема для окремої розвідки.

Висновки. Таким чином, стосовно евакуації та біженського руху з прифронтових західноукраїнських повітів на початку Першої світової війни зазначимо, що вони були в основному неплановими та стихійними. Насамперед евакуювали державних працівників та інтелігенцію. Селяни та міщани, налякані переказами про страхіття завойовників, залишали свої домівки та самотужки мігрували на схід. Біженцями намагалися опікуватися в Рівному, Житомирі, Києві. Однак ця опіка не змогла замінити страждань від втрати свого майна та залишення домівок.

Використані посилання

Баран І. (2009). Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка: Серія «Історія»*. Вип. 2. С.72 – 77.

Бетлій О. В. (2016). Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА*. Том 182. Історичні науки. С. 49–55.

Білоус Л. (2010). Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 104 : Історичні науки. С. 23 – 28.

- Влодарчик А. (1967). Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році (Спогад з Першої світової війни). *Літопис Волині*. Ч. 9. С. 53 – 59.
- Дем'янюк О. Й. (2011). Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1923 роках : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», С. 320.
- Дем'янюк О. Й. (2010). Луцьк та Луцький повіт в роки Першої світової війни. *Актуальні проблеми українського державотворення*: Науковий збірник. Вип. III. С. 27–36.
- Державний архів Волинської області, м. Луцьк* (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 1577.
- ДАВО*, ф. 85, оп. 1, спр. 6.
- ДАВО*, ф. 347, оп. 1, спр. 11.
- Державний архів Житомирської області, м. Житомир* (далі – ДАЖО), ф. 70, оп. 1, спр. 74.
- Державний архів Київської області* (далі – ДАКО), ф. 2031, оп. 2, спр. 406.
- Державний архів Рівненської області, м. Рівне* (далі – ДАРО), ф. 359, оп. 1, спр. 13.
- Жванко Л. (2008). Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблема історіографії? *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 18. С. 380–392.
- Жванко Л. М. (2012). *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)*: монографія. Харків : Віровець А. П. «Апостроф». С. 568.
- Жванко Л. М. (2014). Політика українських національних урядів щодо біженців. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛЮ"». С. 511–534.
- Жванко Л. М. (2008). Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* № 14. С. 233–246.
- Кучера І. (2004). Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10. С. 42 – 51.
- Лазанська Т. І. (2014). Проблеми біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛЮ"». С. 481–511.
- Павленко М.І. (2005). Біженці та переміщені особи. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Київ : Наукова думка. Т. 1 : А-В. С. 271.
- Примака-Онїшк А. (2019). *Беженство 1915. Забуті вигнанці*. Київ : Темпора. С. 524.
- Осечинський В. К. (1954). *Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму*. Львів: Книжково-журнальне видавництво. С. 188.
- Сулига І. Г. (2001). Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. III. С. 234–240.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі – ЦДІАК), ф. 278, оп. 1, спр. 751.
- ЦДІАК*, ф. 361, оп. 1, спр. 546.
- ЦДІАК*, ф. 361, оп. 1, спр. 1197.
- ЦДІАК*, ф. 715, оп. 1, спр. 1743.
- ЦДІАК*, ф. 1262, оп. 1, спр. 217.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ), ф. 146, оп. 4, спр. 5127.
- ЦДІАЛ*, ф. 359, оп. 1, спр. 4.
- ЦДІАЛ*, ф. 645т, оп. 1, спр. 28.

Gatrell P. A. (1999). *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington : Indiana University Press. p. 318.

Dmitruk S. (2018). *Ewakuacja ludności z Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Rosji podczas I wojny światowej*. URL: <https://silo.tips/download/ewakuacja-ludności-z-królestwa-polskiego-i-zachodnich-guberni-rosji-podczas-i-wojny>

Shvab A. & Denysiuk V. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*. № 14. S. 76–85.

References

Baran I. (2009). Halychyna at the beginning of World War I: the refugee problem. *Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk*: Series “History”. Issue 2. P. 72–77 (ukr).

Betlii O. V. (2016). Refugee crisis in Kyiv in the summer of 1915. *Scientific Notes of NaUKMA*. Volume 182. Historical Sciences. P. 49–55 (ukr).

Bilous L. (2010). The expulsion of Jews by Russian military forces during World War I. *Scientific Notes of NaUKMA*. Vol. 104: Historical Sciences. P. 23–28 (ukr).

Vlodarchyk A. (1967). Refugees from their homes in 1915 (A recollection from World War I). *Chronicles of Volyn*. No. 9. P. 53–59 (ukr).

Demianiuk O. Y. 2011. *Military-political aspects of the development of Volyn region in 1914–1923* : monograph. Lutsk : PPH «Tverdynia», p. 320 (ukr).

Demianiuk O. Y. (2010). Lutsk and Lutsk County during World War I. *Current Issues of Ukrainian State-Building*: Scientific Collection. Issue III. P. 27–36 (ukr).

State Archive of Volyn Region, Lutsk (hereafter – SAVR), fund 3, descriptor 1, case 1577 (ukr).

SAVR, f. 85, d. 1, c. 6 (ukr).

SAVR, f. 347, d. 1, c. 11 (ukr).

State Archive of Zhytomyr Region, Zhytomyr (hereafter – SAZR), f. 70, d. 1, c. 74 (ukr).

State Archive of Kyiv Region, Kyiv (hereafter – SAKR), f. 2031, d. 2, c. 406 (ukr).

State Archive of Rivne Region, Rivne (hereafter – SARR), f. 359, d. 1, c. 13 (ukr).

Zhvanko L. (2008). Refugee issues of World War I: historiography of the problem or a problem of historiography? *Historiographic Research in Ukraine*. Issue 18. P. 380–392 (ukr).

Zhvanko L. M. (2012). Refugees of World War I: the Ukrainian dimension (1914–1918): monograph. Kharkiv: Virovets A. P. “Apostrof”. P. 568 (ukr).

Zhvanko L. M. (2014). The policy of Ukrainian national governments towards refugees. *The Great War 1914–1918 and Ukraine*. In two books. Book 1. Historical Essays. Kyiv: LLC “KLIO Publishing House”. P. 511–534 (ukr).

Zhvanko L. M. (2008). Legal regulation of social protection of World War I refugees in the Russian Empire (1914–1915). *Problems of the History of Ukraine XIX – early XX centuries*. No. 14. P. 233–246 (ukr).

Kuchera I. (2004). Refugee movement in Eastern Halychyna in 1914–1916. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University*. Series: History. Issue 10. P. 42–51 (ukr).

Lazanska T. I. (2014). Refugee issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. *The Great War 1914–1918 and Ukraine*. In two books. Book 1. Historical Essays. Kyiv: LLC «KLIO Publishing House». P. 481–511 (ukr).

Pavlenko M.I. (2005). Refugees and displaced persons. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: in 10 volumes. Kyiv: Naukova Dumka. Vol.1: A-V. P. 271 (ukr).

Prymaka-Onishk A. (2019). *Bezhenstvo 1915. Forgotten exiles*. Kyiv: Tempora. P. 524 (ukr).

Osechynskiy V. K. (1954). Galicia under the oppression of Austro-Hungary in the era of imperialism. Lviv: Book and Magazine Publishing House. P. 188 (ukr).

Sulyha I. H. (2001). The Southwestern Committee of the All-Russian Zemstvo Union in Ukraine at the beginning of World War I. *Problems of the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries*. Issue III. P. 234–240 (ukr).

Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSHAU(K)), f. 278, d. 1, c. 751 (ukr).

CSHAU(K), f. 361, d. 1, c. 546 (ukr).

CSHAU(K), f. 361, d. 1, c. 1197 (ukr).

CSHAU(K), f. 715, d. 1, c. 1743 (ukr).

CSHAU(K), f. 1262, d. 1, c. 217 (ukr).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv (hereinafter – CSHAU(L)), f. 146, d. 4, C. 5127 (ukr).

CSHAU(L), f. 359, d. 1, c. 4 (ukr).

CSHAU(L), f. 645t, d. 1, c. 28 (ukr).

Gatrell P. A. (1999). *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington : Indiana University Press. p. 318 (ang).

Dmitruk S. (2018). Evacuation of the population from the Polish Kingdom and western gubernances of Russia during World War I. URL: <https://silo.tips/download/ew-akuacja-ludnoci-z-krolestwa-polskiego-i-zachodnich-guberni-rosji-podczas-i-woj#> (pol).

Shvab V. & Denysiuk A. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *East European Historical Bulletin*. № 14. P. 76–85 (ang).

Demianiuk O.

VOLYN GOVERNORATE IN THE REFUGEE PROCESSES DURING WORLD WAR I

This article analyzes the factors that, during World War I, led to the significant displacement of people of various nationalities (predominantly of Orthodox and Jewish faiths) deeper into the Russian state. In 1915–1916, Ukraine, as part of the Russian and Austro-Hungarian Empires, experienced a massive flow of refugees from west to east. Military actions taking place in the western regions forced hundreds of thousands of people to leave their homes and relocate to the central and eastern regions of the empire.

In particular, during the Russian army's offensive in Galicia in 1915, many Ukrainians and, to a lesser extent, Poles were compelled to evacuate deeper into the empire. The study identifies the primary evacuation routes through the territory of Volyn governorate and examines the activities of Russian state officials and local authorities in organizing and caring for refugees. It also touches upon the transportation, settlement, and registration of refugees, as well as the work of aid organizations. Evidently, while fleeing the war, residents of Ukrainian territories faced harsh living conditions, including shortages of housing, food, and medical care. In many cases, the authorities were unable to provide adequate assistance to the displaced persons.

Moreover, epidemics spread among the refugees, leading to a high number of deaths. The refugee crisis, which affected not only the evacuees but also the residents

of Volyn governorate through which the evacuation routes passed, became a genuine humanitarian catastrophe for both refugees and locals. Evacuees often lost contact with their families and loved ones, further complicating their situation. Some refugees from Galicia settled in Western Volyn, occupying former estates of German colonists. Displaced persons from Volyn governorate were frequently relocated to the Saratov, Voronezh, and other regions.

World War I caused significant destruction and changes in the social structure of the Volyn governorate, as many refugees were unable to return to their pre-war settlements. By the end of the war, the issue of returning and reintegrating refugees remained one of the most challenging social problems, one that representatives of the Ukrainian governments of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate «Ukrainian State» sought to address.

The issue of refugees has been the subject of scientific investigations by both domestic and foreign researchers, primarily Polish, in previous years. However, it has often been examined on a broader scale than within the confines of a single administrative-territorial unit, which frequently led to overlooking the specific characteristics of each individual region. As a result, conclusions were generalized, failing to account for the peculiarities of certain regions.

Keywords: refugees, refugee movement, World War I, military actions, civilian population, occupation, Volyn governorate (hubernia), Volyn.